

Перагляд беларускай лексікі з няпоўнагалоснымі спалучэннямі паказаў некаторыя адметнасці такой лексікі ў беларускай мове ў параўнанні з іншымі ўсходнеславянскімі мовамі. Побач з колькаснай абмежаванасцю няпоўнагалосся ў беларускай мове трэба адзначыць, што значная частка знешня падобных спалучэнняў мае іншае, не стараславянскае (ці царкоўнаславянскае) паходжанне. Трэба таксама падкрэсліць, што і сярод лексем з сапраўдным няпоўнагалоссем нямала русізмаў, утвораных у рускай мове на базе стара-(царкоўна-)славянскіх караняў, а потым запазычаных у беларускую мову. Шмат слоў з непоўнагалоссем у беларускай мове выступаюць як адзіныя сродкі перадачы тых ці іншых значэнняў, а таму не маюць асаблівых стылістычных адзнак. Толькі вельмі нямногія лексемы са спалучэннямі няпоўнагалоснага тыпу маюць узвышанае стылістычнае адценне (*блага, прадвеснік, храм, магчыма глава, стража*). Для беларускай мовы немэтазгодна гаварыць пра лексемы з няпоўнагалоснымі спалучэннямі, а магчыма, і наогул — пра(стара)славянізмы як асобую стылістычную катэгорыю.

¹ Шакун Л. М. Значэнне царкоўнаславянскай мовы ў развіцці беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1958. С. 19; Нікалаева В. М. // Весн. БДУ. Сер. 4. 1982. № 1.

² Гл.: Hüttl - Folter G. Die trat/torot-Lexeme in den altrussischen Chroniken. Wien, 1983.

³ Карский Е. Ф. Белорусы: Введение к изучению языка и народной словесности. Вильна, 1904. С. 141—142.

⁴ Параўн.: Карский Е. Geschichte der weißrussischen Volksdichtung und Literatur. Berlin; Leipzig, 1926. S. 119.

⁵ Цыхун Г. А. // Philologia slavica. М., 1993. S. 416.

⁶ Васај М., Сіаткоўскі І. // Rozprawy Komisji językowej LTN, T. X. S. 67.

⁷ Виноградов В. В. История слов. М., 1994. С. 847—848.

⁸ Карский Е. Ф. Белорусы: Язык белорусского народа. Вып. 1. М., 1955. С. 371.

⁹ Этимологический словарь славянских языков. Вып. 2. М., 1975. С. 105.

¹⁰ McMillin A. B. The Vocabulary of the Byelorussian Litarary Language in the Nineteenth Century. London, 1973. P. 301.

¹¹ Васај М., Сіаткоўскі І. / Rozprawy Komisji językowej. LTN. T. XI. W. II. S. 80.

¹² Крукоўскі Н. І. Рускі лексічны ўплыў на сучасную беларускую літаратурную мову. Мн., 1958. С. 145.

¹³ Васај М., Сіаткоўскі І. / Studia z filologii polskiej i slowiańskiej. T. XVII. 1978. S. 44.

¹⁴ Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1985. Т. 3. С. 334.

¹⁵ Карпенко Ю. А. Названия звездного неба. М., 1985. С. 18.

І. Д. ПАЗНЯК

АБ СУАДНОСІНАХ ЛЕКСІЧНАГА ЗНАЧЭННЯ НАЗОЎНІКА І СЕАНТЫКІ ГРАМАТЫЧНАГА РОДУ

Праблема сувязі паміж лексічным значэннем субстантыва і яго граматычным родам прыцягвае ўвагу лінгвістаў ужо многія дзесяцігоддзі. Да яе ў сваіх даследаваннях звярталіся І. А. Бадуэн дэ Куртэнэ, Е. Курыловіч, Р. О. Якабсон, В. У. Вінаградаў і інш. Тым не менш некаторыя аспекты гэтага пытання застаюцца нявысветленымі.

Бясспрэчным прызнаецца існаванне сувязі паміж родам і лексічным значэннем у рамках адушаўлёных назоўнікаў, але дыскусійным застаецца характар гэтай сувязі. Традыцыйна значэнне полу ў назоўнікаў адносіцца да плану зместу іх роду (Р. О. Якабсон, Э. Станкевіч, І. П. Мучнік). Некаторыя лінгвісты лічаць, што семантыку полу нельга прыпісваць граматычнаму роду і значэнні адрозненняў па полу, ўласцівыя пэўным групам адушаўлёных назоўнікаў, з'яўляюцца элементамі іх лексічных значэнняў¹. Найбольш абгрунтаваным уяўляецца пункт погляду А. В. Бандаркі: даследчык вылучае лексіка-граматычныя разрады са значэннем адносін да полу і тым самым адчужае значэнне полу ад роду. Але ён робіць істотную агаворку аб выключна цеснай сувязі катэгорый роду і полу ў мове: «Сувязь паміж разглядаемымі разрадамі і катэгорыяй роду настолькі значная, што на граматычны род у самой моўнай рэчаіснасці нібыта пераносіцца тая семантыка, якая належыць пэўным разрадам лексікі²».

Што датычыцца неадушаўлёных назоўнікаў, то ў лінгвістычнай літаратуры не раз падкрэслівалася: значэнне роду ў іх можа разумецца толькі як некаторая патэнцыяльная ўласцівасць, здольная рэалізавацца ў пераносным ужыванні слова. Пры гэтым значэнне роду звязваюць з паказваннем на рэальны пол. Назоўнікі мужчынскага і жаночага роду ў пазіцыі ўвасаблення набываюць значэнне полу, аднайменнае з грамамай роду, напрыклад: *Судорга вышла замуж за спазм* (М. І. Страхаў).

На думку А. А. Брагінай, «калі асобна вылучыць вобразны прыём персаніфікацыі, метафарызацыі, то можна даволі пэўна сказаць, што змест неадушаўлёных назоўнікаў цяпер не мае патрэбы ў якой бы там ні было радавой характарыстыцы»³. З дадзеным сцвярджэннем можна пагадзіцца, калі суадносіны роду і лексічнага значэння субстантыва разглядаць праз прызму традыцыйнай праблематыкі «род — пол». Думаецца, аднак, што ўзаемадзеянне грамама роду з элементамі лексічнага значэння больш разнастайнае і тонкае і не зводзіцца толькі да «палавога пытання».

Лінгвістычныя публікацыі апошніх гадоў, а таксама ўласныя назіранні даюць нам магчымасць гаварыць аб некаторай глыбіннай сувязі роду з лексічным значэннем неадушаўлёных назоўнікаў. У гэтым сэнсе варта ўвагі даследаванне М. М. Кумпана, які зазначае спецыялізаванасць па радавой прыналежнасці горнарудных тэрмінаў у рускай мове⁴. Так, тэрміны-назоўнікі мужчынскага роду абазначаюць прыборы, інструменты (*крепеж, кладчик, передатчик*), жаночага роду — працэсы, рэчывы (*агломерация, руда*), а назоўнікі ніякага роду абазначаюць працэс у цэлым (*грохочение, бурение*).

Своасабліва размяркоўваюцца па родах беларускія назвы раслін. Субстантывы, якія складаюць традыцыйную народную батанічную наменклатуру ў беларускай мове, адносяцца або да мужчынскага (*дуб, бэз, ядловец*), або да жаночага роду (*таполя, пярэсна, канюшына*). Назоўнікі, маркіраваныя ніякім родам, у гэтай лексіка-семантычнай групе амаль не прадстаўлены.

Назвы вядомых у побыце лясных грыбоў размяркоўваюцца па родах наступным чынам: назоўнікі мужчынскага роду абазначаюць звычайна грыбы з губчатым сподам шапачкі, а назоўнікі жаночага роду — з пласціністым⁵. Магчыма, граматычны род шэрагу беларускіх назваў раслін не з'яўляецца адвольным, як прынята лічыць. Размеркаванне назоўнікаў па родах адлюстроўвае пэўныя народныя таксаноміі, асабліва ўспрымання рэферэнтаў, якія маркіруюцца мужчынскім або жаночым родам.

Спецыфічна рэалізуецца ў рускай мове граматычны род слоў, якія абазначаюць віды абутку. Большасць назоўнікаў, якія ўваходзяць у ЛСГ «абутак», у адзіночным ліку мае радавыя варыянты: *туфель/туфля, ботинок/ботинка* і інш.⁶. Прычынай хістання ў родзе, відавочна, з'яўляецца нізкая частотнасць ужывання назваў абутку ў адзіночным ліку. Асабліва ж цікава ў гэтым выпадку тое, што хістанні ў родзе ахопліваюць амаль цалкам ЛСГ «абутак» і не закранаюць такія, напрыклад, словы, як *варежка, носок, чулок, перчатка*, якія таксама абазначаюць парныя рэчы. Магчыма, менавіта ў спалучэнні з семай «абутак», грамама роду можа рэалізавацца адначасова ў двух сваіх значэннях — мужчынскага і жаночага роду.

Аналіз лексіка-семантычнай групы «жыллё» ў рускай мове з пункту гледжання радавой характарыстыкі яе членаў прывёў да высновы, што субстантыўны род (у межах дадзенай ЛСГ) у той ці іншай ступені мае значэнне для такіх з'яў, як гіпера-гіпанімічныя адносіны, сінанімія, антанімія. Так, высветлілася, што для назоўнікаў, якія знаходзяцца ў гіпера-гіпанімічных адносінах, характэрна адзінае радавое афармленне. Словы-гіпонімы належаць да таго ж роду, што і гіперонім, які ім адпавядае: *квартира—хрущевка, коммуналка, однокомнатка, двухкомнатка...*, *малоселейка*. У дадзеным выпадку сувязь лексічнага і граматычнага значэнняў ажыццяўляецца пры дапамозе адзінай словаўтваральнай мадэлі. Аднак другаснасць словаўтварэння ў адносінах да роду бачна з наступнага прыкладу: лексемы *калюрка, светлица, светелка, клетушка, горница, палата, калора, девичья, детская, спальня, гостиная, боковушка*, якія абазначаюць віды жылых пакояў ў залежнасці ад

памераў, прызначэння, размяшчэння ў доме, супадаюць у родзе са словам *комната*, вакол якога яны аб'яднаны семантычна. У той жа час пералічаныя лексемы разнастайна аформлены ў плане словаўтварэння.

Цікавасць уяўляе радавая маркіраванасць назоўнікаў, якія абазначаюць вялікія добраўпарадкаваныя жыллёвыя аб'екты ў параўнанні з назвамі маленькіх дамоў нізкай якасці. Сінанімічны рад *дворец, особняк, чертог, замок* складаецца з назоўнікаў мужчынскага роду. Сінанімічны рад *хажина, халупа, лачуга, хибара, завалюха, развалюшка* ўключае ў сябе субстантывы, маркіраваныя жаночым родам. Гэтыя рады слоў супрацьпастаўлены не толькі лексічна, але і па граматычнаму значэнню роду. Такое проціпастаўленне абсалютна дакладна ўпісваецца ў семантычную канцэпцыю Я. Грыма, паводле якой ўсё вялікае і актыўнае належыць да мужчынскага роду, ўсё малое і пасіўнае — да жаночага.

У сувязі з названым прыкладам увагі заслугоўвае назіранне Б. А. Успенскага, які сцвярджаў, што ў рускай мове XVIII ст. мужчынскі род размяшчаўся цэнасна вышэй за жаночы⁷. Магчыма, у гэтай нераўнацэннасці прычына таго, што назвы «дрэнных» дамоў маркіраваны жапочым родам, а «добрых» — мужчынскім. Бясспрэчна ж тое, што род удзельнічае ў фарміраванні сінанімічных і антанімічных адносін: агульнасць радавых характарыстык больш цесна «з'ядноўвае» сінонімы, а іх разнароднасць «адпіхвае» антонімы.

Дадзенае палажэнне пацвярджаецца папярэднімі вынікамі праведзенага намі псіхалінгвістычнага эксперыменту. Яго ўдзельнікам (100 чалавек) было прапанавана два слупкі слоў на рускай мове. У левым — шэсць назоўнікаў: *иленье, хлев, здание, дворец, жилище, больница*. Насупраць кожнага з гэтых слоў у правым слупку прыводзілася па тры назоўнікі (мужчынскага, жаночага і ніякага родаў), блізкіх па сэнсу да зыходнага слова, напрыклад:

постройка
здание → дом
строение

Інфармантам трэба было да слова з левага слупка падабраць найбольш блізкае па сэнсу з правага слупка і падкрэсліць яго. Вынікі эксперыменту паказалі, што ў большасці выпадкаў інфарманты падбіралі да зыходнага назоўніка слова, маркіраванае тым жа родам — напрыклад: *здание — строение* (53 % адказаў), а не *дом* (11 %) або *постройка* (36 %); *хлев — коровник* (52 %), а не *стойло* (40 %) або *конюшня* (8 %) і г. д.

Зыходзячы з разгледжаных прыкладаў і даных эксперыменту, паспрабуем сфармуляваць некаторую папярэднюю канцэпцыю. Існуе пэўная глыбінная сувязь роду з лексічным значэннем (неадушаўленага) назоўніка, якая выяўляецца толькі тады, калі слова разглядаецца не ізалявана, а ў суадносінах з іншымі назоўнікамі, блізкімі або проціпастаўленымі яму па сэнсу. Яна (сувязь) выяўляецца ў спецыялізаванасці назоўнікаў па радавой прыналежнасці ў рамках вызначанай лексіка-семантычнай супольнасці, радавых хістаннях, якія ахопліваюць лексіку ў межах асобнай ЛСГ. Супадзенне радавых характарыстык слоў садзейнічае збліжэнню іх лексічных значэнняў.

Зразумела, нашы вывады носяць даволі гіпатэтычны характар, паколькі зроблены на падставе аналізу нешматлікіх фрагментаў лексічнай сістэмы. Для праверкі дадзенай гіпотэзы неабходна прыцягненне значных масіваў назоўнікаў, згрупаваных па лексіка-семантычнаму прыцыпу.

¹ Гл.: М и г и р и н В. Н. Гносеологические проблемы знаковой теории языка, фонологии и грамматики. Кишинев, 1978. С. 130—131.

² Б о н д а р к о А. В. // Славянское и балканское языкознание. М., 1976. С. 38.

³ Б р а г и н а А. А. // Вопросы языкознания. 1981. № 5. С. 69.

⁴ К у м п а н М. Н. // Семантика и стилистика грамматических категорий русского языка. Днепропетровск, 1989. С. 40.

⁵ Гл.: К р и в и ц к и й А. А., М и х н е в и ч А. Е., П о д л у ж н ы й А. И. Белорусский язык для говорящих по-русски. Мн., 1990. С. 112—113.

⁶ Гл.: Г р а у д и н а Л. К., И ц к о в и ч В. А., К а т л и н с к а я Л. П. // Опыт частотно-стилистического словаря вариантов. М., 1976. С. 66.

⁷ Гл.: Л о т м а н Ю. М. // Вторичные моделирующие системы. Тарту, 1979. С. 100.